

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

העקידה

מצווה לעומת מוסר / הרב יהודה שביב

פתח דבר

דומה כי אין פרשה בתורה ובתולדה שכה השאירה רושמה והטביעה חותמה על ההגות והמעשה בישראל כפרשת העקידה. יפה כתב בזה הרב ע' קלכהיים¹ -

"אחד הפרקים המופלאים מחיי האבות ששימש כאבן יסוד באמונת ישראל - הוא ניסיון העקידה. אין לך מאורע שרישמו ניכר בתולדות חיי האומה מתקופת האבות כמו מעשה זה. העם המלומד בסכל וייסורים שאב מחזיון העקידה נוחם ועידוד. ב'עקידת יצחק' ראה את הביטוי הנאמן לנכונותו המלאה להיענות לצו ה' ללא כל הסתייגות. כל גילוי מסירות הנפש שבכל הדורות מהעקידה הם נובעים - ואליה הם שבים. משמעות מוחשית זו של העקידה שחי אותה העם בפרקי זמן רבים, ניתן לסכמה בפסוק: 'עליך הורגנו כל היום'... רישומה של העקידה ניכר מאד בתפילה. זכרונה בא למתק את מידת הדין המתוחה... טובי הוגי הדעות בישראל העמיקו חקר במהותו של הניסיון ובלקח הנלמד לדורות. פייטנים חרזו סליחותיהם ותפילתם סביב העקידה. דרשנים ומגיידים ידעו להלהיב שומעיהם בדברי מוסר השאובים מהעקידה, גם אמנים בכל הדורות משכו מכחולים והנציחו מעמד נשגב זה בצירוס. באר זו שחפרוה אבות - הייתה לאבן שואבת לרבים. כך שבמשך דורות נערמה ספרות ענפה ומקיפה המאירה תופעה זו בכל בחינותיה מזוויות ראייה שונות. מה נותר לחדש לאחרונים שלא עסקו בו קדמונים..."

אכן כמעט ולא נותר לחדש, אם אמנם באים לילך בזה בדרך הכבושה. עניינינו של עיון מחודש זה לנסות ולבקש בחזיון העקידה מסר שונה, אפשר אף סותר במידת מה מהמקובל. ומכאן התפילה בפתח העיון, שלא נבוש ולא ניכשל.

לא יבואו בזה עיוני פרשנות ומדרש, אף לא שאלות שבהגות, במהות הניסיון לשעה ולדורות. עניינינו בזה הוא בשאלה אחת הנשקפת בחזיון העקידה - עימות שבין צו א-לוהים לקול המצפון האנושי. שאר העיונים שבכאן אינם באים אלא לצורך בירור סוגיה זאת, שהיא לענ"ד אחת המרכזית, אם לא המרכזית בעקידה.

1 במסתו "אורות העקידה" (הארץ פרשת העקידה בסידור עולת ראה) "ניב המדרשיה", אביב תשכ"ט, ואח"כ בספרו "אדרת אמונה".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

א. מסר העקידה – מסירות נפש?

מה הוראה יש בעקידה לדורות? מה מפעל פעלה היא בבית אברהם ובעם א-לוהי אברהם? תשובות אחדות באו על כך בראשונים. הרמב"ם ראה בעקידה שתיים: "ואמנם עניין אברהם אבינו ע"ה בעקידה כלל שני עניינים גדולים, הם מפינות התורה"².

האחד -

"להודיע אותנו גבול אהבת הא-לוה יתברך ויראתו עד היכן היא מגעת. וציווה בזה העניין אשר לא ידמה לו, לא נתינת ממון ולא נתינת נפש, אבל הוא מופלג מכל מה שאפשר שיבוא במציאות, ממה שלא ידמה שטבע בני אדם ייטה אליו. והוא: שיהיה איש עקר, בתכלית הכוסף לילד, ובעל עושר גדול ואיש נכבד ובוחר שתישאר מזרעו אומה, ונולד לו בן אחר הייאוש. איך יהיה חלקו ואהבתו אותו! אבל ליראתו הא-לוה ית' ולאהבתו לקיים מצוותו, בו לילד האהוב ההוא והניח כל מה שקיווה בו, להסכים לשחוט אותו אחר מהלך ימים... כי אברהם אבינו לא מיהר לשחוט יצחק לפחדו מהא-לוה שיהרגהו או ירושהו, אבל כדי שיתפרסם לבני אדם מה ראוי לעשותו בשביל אהבת הא-לוה יתברך ויראתו, לא לתקות גמול ולא לפחד עונש... ואמר המלאך לו: "כי עתה ידעתי כי ירא א-להים אתה" - רצונו לומר: שזה המעשה אשר בו תיקרא 'ירא א-להים' גמור, ידעו כל בני אדם גבול יראת ה' מה הוא'.

אף אחרים הלכו בדרך זו, הרואה בעקידה הוראה לעולם לדורות, עד היכן מגעת אהבת ה' ויראתו³. ותימה: כלום צריך העולם להוראה מעין זו, וכי חידוש יש בדבר? והלוא רבו כמו רבו מקריבי צאצאיהם למולך, שורפי בניהם ובנותיהם באש, והתורה מזהירה ואומרת:

"לא תעשה כן לה' א-להיך, כי כל תועבת ה' אשר שנא עשו לאלהיהם, כי גם את בניהם ואת בנותיהם ישרפו באש לאלהיהם" (דברים, י"ב, לא)⁴.

2 מורה נבוכים, ח"ג, פכ"ד, בתרגומו של ר' שמואל אבן תיבון.

3 ראה בדרשות הר"ן, הדרוש הששי, ובפירושו לתורה (הוצאת מכון שלם, ירושלים, תשכ"ח).

4 וראה עוד בויקרא, י"ח, כא; דברים, י"ח, י; יחזקאל, כ"ג, לז-לט; מלכ"ב, ט"ז, ג; י"ז, לא; כ"ג, י; דבה"ב, כ"ג, ג; ל"ג, ו; ירמיה, י"ט, ב-ה; וראה רמב"ן לויקרא, י"ח, כא. התמונה העולה היא, כי התופעה המתועבת הזאת הייתה קיימת, והתורה ונביאי ישראל נלחמו נגדה כחריפות. לא רק כנען וכארצות הגובלות העלו קרבנות אדם, אף באגדות יוון שנומרים סיפורי הערצה ל'גיבורים' שהקריבו. ומכאן לפליאתם של אנשים כפי שמספר פילון 'בני נש' אלו נתנים דופי בכול ואומרים: אין במעשי העקידה כל גדולה ופלא" - מובא במאמרו של שלום שפיגל, "מאגדות העקידה", בספר היובל לאלכסנדר מארכס, גיו-יורק תש"ו. ראה שם בחלק העברי עמ' תעד-תעה.

כבר עמדו על שאלה מעין זו, ראה באיגרות ראי"ה, ח"ב, עמ' מג. וראה גם הקדמת הרד"צ הופמן (בפירושו לספר בראשית) לפירוש פרשת העקידה. אף שאלת ראב"ע בפירושו לתורה על הגאון, תקפה אף על הרמב"ם: "הגאון אמר, שמלת 'נסה' הראות צדקתו לבני אדם, גם מלת 'ידעתי' כטעם הודעתי. והלוא ידע זה הגאון כי בשעה שעקד בנו לא היה שם אפילו נעריו". וראה גם בהקדמת פירושו של האברבנאל לעקידה "השאלה הראשונה".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

זאת ועוד: אם חלילה הייתה כוונתי של אברהם מתממשת, ואכן היה שוחט את יצחק לעולה, כלום היה ממשיך לילך ולקרוא בשם ה', והלוא כל עולמו הרוחני, כל שטיפח כל שריבה בקריאותיו הגדולות משך שנים, כל זה היה מתנפץ כמו רגע! אכן עשה כאשר ציווהו ה', שכן זו אמונת אמת שלו, אך במה טובה מעתה דרך ה' שעמו מדרכם ואמונתם של האחרים? והלוא לא יוכל יותר לדבר על משמרת צדקה ומשפט כדרך ה'! באמת, אף כזה עומד הניסיון לו לאברהם להיות משליך מאחורי גור לא רק כל עתידו אלא גם כל עברו, מימי חרן והנפשות שעשה שם ועד הנה. וזו לו מסירות הנפש היותר גדולה. אך משהיה מוסר זו הנפש היה נשאר נטול נפש אף לעצמו, קל וחומר לדורו, קל וחומר לדורות.

ב. תוקפה של נבואה?!

המסר השני בעקידה לדעת הרמב"ם -

"להודיע אותנו איך יאמינו הנביאים באמת מה שיבוא מאת הא-לוה כנבואה. שלא יחשוב החושב: בעבור שהוא בחלום ובמראה... ובאמצעות כוח המדמה, שפעמים לא יהיה מה שישמעוהו או מה שיומשל להם אמת, או יתערב בו קצת ספק. ורצה להודיענו שכל מה שיראה הנביא במראה הנבואה הוא אמת יציב אצל הנביא לא סופק בדבר ממנו כלל... והראיה על זה - הסכם אברהם לשחוט בנו יחידו אשר אהב, כמו שצווה... ולו היו הנביאים מסופקים בחלום של נבואה או היה אצלם ספק במה ששיגוהו במראה הנבואה, לא היו מסכימים לעשות מה שימאנהו הטבע..."².

ודאי שהדברים ביחס לנבואה הם אמת ויציב. אך דווקא פרשת העקידה יש בה כאילו מעשה לסתור, שהרי בסופו של דבר נתברר לו לאברהם שלא הבין הדרשה הא-לוהית אל נכון ולא נתכוון הא-לוהים לומר לו שישחוט ממש את בנו אלא רק שיעלהו.

'זכנו את כמות הבעל לשרף את בניהם באש עלות לבעל, אשר לא צויתי ולא דברתי ולא עלתה על לבי' (ירמיה, י"ט, ה).

'ולא עלתה על לבי - זה יצחק בן אברהם' (תענית, ד' ע"א).

"אמר ר' אחא: התחיל אברהם תמה: אין הדברים הללו אלא דברים של תימה! אתמול אמרת: 'כי ביצחק יקרא לך זרע', חזרת ואמרת: 'קח נא את בנך וגו' ' ועכשיו את אומר לי: 'אל תשלח ידך אל הנער' - אתמהה! אמר לו הקב"ה: אברהם, 'לא אחלל בריתי', '...ומוצא שפתי לא אשנה' - כשאמרתי לך 'קח נא את בנך וגו' ' , לא אמרתי שחטוהו אלא 'זהעלהו'... משלו משל למלך, שאמר לאוהבו: העלה את בנך על שולחני. הביא אותו אוהבו וסכינו בידו. אמר המלך: וכי העלהו לאוכלו אמרתי לך? העלהו אמרתי לך מפני חיבתו..." (בראשית רבה, נ"ז, ח).

נמצא, דווקא אירוע זה בו כדי לערער חלילה את ביטחון הנביא בחיזיון הנגלה אליו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ג. האדם ישר או חשבונות רבים

רבנו נסים בדרשותיו ובפירושו לתורה, לאחר שהביא דברי הרמב"ם, מוסיף הוא הסבר משלו:

"ואני מוסיף עוד: שנתקיים עניין הישארות הנפש, כי לא אשער שיסכים אברהם לעשות זה הפועל בידו, מצד איזה ערכות מושג בעולם הזה. כי כבר היה זקן בא בימים וידע כי קרבו ימיו. אבל למה שידע כי ביחס הטוב המושג מאהבת השי"ת אשר הוא החיים הנצחיים, כל הטובות המוקדשות אליו כאפס ותוהו, בו ליצחק וקל בעיניו הטוב הגדול אשר היה לו בן"5.

ואחר בקשת המחילה מרבתינו הראשונים, הלוא לא תיתכן דרכם זו. שכן לא רק שיגמדו את מעשהו של אברהם, אלא הציבורו בעמדה מוסרית נחותה עד מאוד. כלום אפשר לו לאדם לשלוח יד באחר כדי שיזכה הוא בשכר, ולו שכר רוחני, ולו שכר של עולם הבא? ואם ניתן היה לראות במעשה העקידה מסירות גמורה של אברהם לקב"ה נטולת כל חשבון אישי, הגה באים הם והופכים אותו למחשב חשבונות - שכר מצווה כנגד הפסדה. וכלום יש שכר אישי ההופך הריגת נפש לכדאית? אם מבקשים פשר לעקידה אפשר אולי למצאה בכיוון ההפוך לגמרי - למענה של האמת, על האדם להתעלם מכל חישוב וחשבון חומרי או רוחני.

* * *

דשם לב בצו:

"קח נא את בנך את יחידיך אשר אהבת את יצחק... והעלהו שם לעלה..."

נדרש אברהם לוותר לא רק על בנו יחידו אלא גם על כל חלומות העתיד שרקם וטיפח באהבה כה רבה. אף על כל שבנה בעבר, קריאותיו ומפעליו למען עולם חסד וחמלה. בעת שאחזו אברהם במאכלת לשחוט את בנו יחידו, הרי העבר והעתיד כאחד עומדים להתנפץ ולהיעלם.

ואמנם כרגע בא קול המלאך: "אל תשלח ידך אל הנער", ועוצר בו. וכל החיזיון הנורא הזה היה כלא היה.

כלא היה?

אכן עוד נשאר רישום אחד - היות האדם מנתק עצמו כליל מכל בניינים של עבר - אף בנייני פאר רוחניים, ומכל חלומות עתיד - אף היותר נאצלים.

5 מתוך פירושו לתורה. וקרוב לדבריו האברבנאל: "וראו להוסיף עליהם עוד ענין שלישי, יורה עליו עניין עקידה, והוא אמונת הישארות הנפש ושכרה הרוחני, שאילו לא היה אברהם מאמין אמונה קיימת בשכר רוחני, לא היה מסכים לשחוט את בנו יחידו, כי אין ספק כי הוא לא עשה הדבר הגדול הזה מפחד ה' שיהרגהו או ירוששהו, כי מה חפצו בחייו ועושרו, אחרי שכנו היורש אותו יהרגהו בידיו. אבל הייתה תקוותו בלבב שכר נפשו שיעלם אליו אחרי מותו בשכר שיעלה בנו עולה, כי בעטרו יזכה באור החיים הנצחי שהוא טוב מבנים ומבנות".

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

רגע העקידה, עניינו - השתחררות ממשא של עתיד ומנטל העבר, היות האדם בהווייתו היסודית עוד בטרם החל מרוץ הזמן של עבר ועתיד. הוא בגרעינו הטהור והישר כאשר עשהו הא-לוהים בראשונה. אפשר אף זה מפעל העקידה לדורות - חזרה, אם גם רגעית, אל רגע בריאה ראשוני, קמאי, כאשר בראשונה. כשאדם יחיד הוא מכל הבריאה האנושית כולה. אפשר אף זה מן העולה ממסורת המובאת ברמב"ם:

"המזבח מקומו מכוון ביותר... במקום המזבח⁶ נעקד יצחק אבינו... ומסורת ביד הכול שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה היבסי הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק... ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא, ומשם נברא. אמרו חכמים: אדם ממקום כפרתו נברא" (הלכות בית הבחירה, פ"ב, א-ב).

ד. רחמי אב לעומת אהבת ה'

כל הסבור כי אברהם אבינו שיחת רחמיו, ובקור רוח נטל המאכלת לשחוט את בנו, הרי הוא עושה אבינו הראשון אכזרי ואין דעתו מתאמת לעולה ממדרש חכמים:

"וישלח אברהם את ידו" - הוא שולח יד ליטול את הסכין, ועיניו מורידות דמעות, ונופלות דמעות לעיניו של יצחק מרחמנותו של אבא, ואף על פי כן הלב שמח לעשות רצון יוצרו" (בראשית רבה, נ"ו, ח).

"והיו דמעות מנשרות ונופלות מעיני אברהם, עד שהייתה קומתו משוטטת בדמעות... באותה שעה פער פיו בבכייה וגעה געייה גדולה, והיו עיניו מרופפות וצופות לשכינה, והרים קולו ואמר: 'אשא עיני אל ההרים מאין יבא עזרי...' " (ילק"ש, וירא, קא).

נמצא, לא רק שהליכה שלושת ימים לא הפיגה והחלישה רחמי אב, אלא אפשר אף הגבירה אותם. ההליכה יחדיו (הכתוב מדגיש זאת פעמיים) קירבה הלבבות והגבירה את הרגש האבהי (פעמיים, בדברו אליו, הוא פונה אליו ואומר "בני"). ואף ברגע האחרון, ואולי אז דווקא, מתגברים רחמי אב ועיניו שותתות דמעות. אלא שכבש רחמי כדי לעשות רצון קונו. וכלשונו של רבי יוסף אלבו (ספר העיקרים, מאמר ג', פל"ו):

"כבש רחמי האב על הבן, לאהבת השם יתברך"⁷

נמצא, שתי מגמות ותחושות סותרות כאילו התרוצצו בלבו של אברהם. האחת - רחמי האב על הבן; השנייה - אהבת ה' יתברך. ובעת מבחן הכריעה השנייה את הכף.

6 בנוסחאות הרמב"ם מופיע "ובמקדש" ובצע שם הוצע לתקן "במקום המזבח".

7 הוא מביא זאת שם בפרק ה' ורואה במעשה העקידה ביטוי לאהבת ה' היותר גדולה. זו המבוטאת ללא כל הכרח או צו: "ולמה נשתבח א"א בזה המין מן האהבה מזולתו, עד שקראו הכתוב זרע אברהם אוהבי, לפי שלא היה בלבו תכלית אחרת, רק לעשות רצון הש"י האהוב...". ברם יש להעיר, שדווקא לאחר העקידה הוכתר אברהם בכתר... היראה, ולא האהבה. כמו שנאמר בכתוב: "עתה ידעתי כי ירא א-להים אתה...".

ה. מכאן ואילך לא תיתכן סתירה בין צו א-לוהי למוסר אנושי טבעי

שמא תאמר: יפה עשה אברהם. הנה קול המלאך העוצר בעדו מלמד כי לא יפה עמד לעשות באמת אילו עשה את שביקש, לא היה מקיים בזה רצון בוראו, שלא עלה חלילה רצון מלפני הבורא שישחוט אברהם את בנו, חלילה.

מה איפוא באה העקידה ללמד? – כי באמת לא חפץ ה' בקרבנות אדם. ודווקא כאן – במקום האמור להתקדש לעבודת ה' של בני ישראל, בשורה יצאת לעולם: קרבנות אדם תועבה הם. קודם שמצוים על הקרבה חיובית מן הצורך לפרסם במה לא חפץ ה', להוציא מדעתם של עובדי אלילים מקריבי בניהם ובנותיהם למולך⁸.

ומה היה העניין חסר אילו הסתפקה תורה באיסור הקרבת צאצאים למולך, ולא היו מעמידים אברהם בניסיון? נראה, כי לא רק קריאת תגר כנגד דרכי פולחן אכזריים כאן, בחינת נס ותורן⁹ בראש הר המוריה המכריז ואומר: לא הרי עבודת ה' כעבודת אלילים; אלא, קביעה יסודית וחד משמעית: לא תיתכן, מהותית לא תיתכן, סתירה בין מצווה א-לוהית לבין תחושה מוסרית אנושית טבעית. אי אפשר שיהיה עימות בין אהבת ה' לרחמי אב על בנו, כשם שאי אפשר שתעמוד תביעה מצפונית אנושית לעומת עבודת א-לוהים.

ואם יש דומה לו לאדם כאילו התנגשו שני אלו – המצפון וצו א-לוהי – אין זה אלא למראית עין, תוצאה של אי הכנה. כאשר אכן אירע לאבינו אברהם שסבור היה כי צו מאת ה' דורש ממנו לכבוש רחמי על בנו, נתחוויר לו כי טעה, ולא עלתה על לבו של מקום לדרוש זאת חלילה.

8 שו"ר מעין הדברים האלה בנספח ו' לפירוש על העקידה, שבפירוש על התורה בעריכת הרב הרץ, רב ראשי לכריטניה. אם כי תחילה רואה הוא גם המסר המקובל: 'זה – חובת כל איש לעשות את רצון א-לוהים ללא תנאי, הוא המוסר החיובי שבעקידה. עתה נבדוק את המוסר השלילי שהיא באה ללמדנו. עם עקידת יצחק מתחילה מלחמת דורות שעתיד היה עם ישראל להילחם כתועבת קרבן הילדים הנפוץ בין העמים השמיים... חידוש היה הדבר בדורות אלה כי א-לוהי אברהם בא למנוע בעד קרבן כזה ולא כי דרשו. כי על כן הייתה מטרתה הראשונית של פקודה זו ללמד את אברהם אבינו ואת בניו אחריו שקרבנות אדם תועבה הם לה' מאין כמות...".

ושו"ר במאמרו של שלום שפיגל הנ"ל, דברים קרובים לזה, אם כי אצלו שם דברים שאי אפשר להם להשמע.

9 ראה כבראשית רבה, נ"ה, א, פתחו הדרשה על העקידה כציטוט הפסוק מתהלים (ס', ו): "נתת ליראיך נס להתנוסס" אמנם דרשו בהמשך בכיוון אחר, אך עצם המובאה מלמדת על הזיקה שבין ניסיון לבין נס, במשמע של דגל המתנופף למרחוק.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ו. "במשך היבל"

"במשך היבל המה יעלו בהר" (שמות, י"ט, יג). ראה רש"י, ששופר זה הוא שופר אילו של יצחק. מסתבר, שכוונת המדרש להראות על קו משותף בין שני הנושאים. עיין ראשון מבקש קשר בין שני המעמדות: מעמד העקידה אשר בהר המוריה מזה, ומעמד מתן תורה אשר בהר סיני מזה. ברם, התבוננות נוספת תגלה, כי לא על המעמד כאן, אלא על סיורו, אף סילוקו. משיכה ביזבל מבשרת על סילוק שכינה, על תום המעמד, על היתר העלייה אל ההר.

מהו איפוא הקשר אל אילו של יצחק?

אפשר: אילו של יצחק מודיע על אפשרות התמורה: "וילך אברהם ויקח את האיל ויעלהו לעלה תחת בנו" (בראשית, כ"ב, יג). ועניין זה אפשר לך להתפרש ולהתבטא באופן הבא:

שופר של איל – הרי הוא מכריז קבל עם ועולם, כי אין חפץ לה' בקרבנות אדם. והוא מבקש אנשים חיים שיעבדו אותו בחייהם. שופר זה ייתקע להודיע ולבשר כי כבר הותרה העלייה אל ההר. וממוצא דבר ילמדו בני ישראל, שקודם שהוא מריע, אסורה העלייה. שוודאי היו בקרב ישראל כאלה שמבקשים היו להרוס אל ה' ולעלות בהר, או למיצער, לנגוע בקצהו כדי להתקרב אל הקדושה, ולו גם במחיר חייהם ולמות על קידוש השם ממש. אילו של יצחק אמור לחדש ההכרזה, כי לא באלה חפץ ה'. בזה ישתלבו יפה גם דברי תרגום יונתן בן עוזיאל עה"כ: "וכל העם רואים את הקולת... ואת קול השופר" (שמות, כ', טו) – "...ות קל שופרא היך הוה מחי מיתיא" – קול השופר המחיה מתים.

ז. "והא-להים נסה"

"עשרה ניסיונות נתנסה אברהם אבינו", כך משמיעים חכמים במסכת אבות (פ"ה), ופרשנים מונים הניסיונות השונים – מ"לך לך" שבתחילת פרשת לך לך, ועד "לך לך" שבשלהי פרשת וירא. אך צא וכדוק כי רק בזו האחרונה מפרש הכתוב בתחלה "נסה", ולא עשה כן בשאר הניסיונות. וכבר נאמרו בזה דברים אחדים ע"י דרשנים ופרשנים. בעקבות דברינו ניתן להוסיף: שאר ניסיונות אכן נתקיימו. רצונו של מקום היה שיעמוד אברהם אבינו בהם וימלא את הנדרש עד תום. כך בהליכתו אל ארץ לא נודעת, כך בשאר ניסיונות. לא כן בניסיון העקידה. כאן אין הכוונה שאכן יתקיים "זחעלהו" שם לעולה. כל עצמה של הקריאה אינה אלא האמירה בלבד.

זאת ועוד: לאברהם הרי זה ניסיון. ללומדי תורה אסור שתהיה גם מחשבה ראשונית כאילו כזה הוא חלילה רצונו של מקום. מיד בתחילת העניין מודיעה התורה כי אך ניסיון לפנינו. וחלילה חלילה – לא עלתה על לבי.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ח. אהבת כנך – ממני

עדיין יש להבין: ודאות זאת, שלא תיתכן סתירה בין צו א-לוהי לצו המצפון האנושי, מהיכן היא יונקת? כלום אפשר להם לשני מקורות שונים שונים מהותי, שלעולם לא תהיה סתירה בנובע מהם? אכן, אם נראה כאן שני מקורות שונים, שאלה במקומה. אלא שאף זה באה העקידה ללמד, כי באמת מקור אחד לפנינו, ואף הקריאה הדוחקת בו באדם מקורות ליבו וממצפונו הישר אף זו מאת ה'. הרי זה עולה מדברי מרן הראי"ה קוק¹⁰:

" ויאמר אל תשלח ידך אל הנער... - קול ה'... אמר: שהציווי המוחלט, בין מצד הצורך להימנע מרשע של שפיכות דמים, בין מצד הטבע להינזר מכל דבר הפוגע ברגשי האב המלאים אהבה לכנו חמודו, הוא קיים כעינו. ההכרות הקדושות האיתנות, החקוקות בטבע הרוחני ובטבע החומרי, לא ירדו ממעלתן אפילו כחוט השערה... על כן 'אל תשלח ידך אל הנער' - בכל חומר האיסור הפשוט והישר שבדבר, ואל תחשוב שיש כאן איזה ניגוד מפעלי, בין אהבת האב הטהורה שלך לבנך יקירך לבין אהבת ד' האצילית... כי רחמי אב ואהבתו בנשמה טהורה, היא היא הנה לבת אש קודש, הולכת ישרה מאהבת א-לוהים הטהורה ירחמיו על כל מעשיו...".

ובזה פעורה תהום בין עבודת אלילים לעבודת ה':

" וזמזרעך לא תתן להעביר למלך' - היינו שהעכו"ם עובדים בכוח זה שאין אהבה יותר עוד מאהבת אב לבן, והעכו"ם מראים שאינם רוצים להיות משועבדים לזה הכוח... אכן ה' יתברך הציב בעולם שרוצה בזה האהבה שהאב אוהב לבן"¹¹.

* * *

אמרנו: העקידה - ללמד תוקפה של גבואה באה. באמת התעוררות פנימית ליושר ולצדק אף היא ממדרגות הגבואה כאשר לימד הרמב"ם:

"המעלה הראשונה היא ראשית מעלות הגבואה, כגון שיהיה לאיש עזר וסיוע א-לוהי יגיעהו ויזוהו למעשה יושר... ומצא בנפשו מעורר על זה ומזרו לזה המעשה ונקרא 'רוח ה'...' ודע, כי כמו זאת הכוח לא נבדלה ממשה רבנו מעת שהגיע לזמן הבחורים, ועל כן התעורר להרוג המצרי ולאמר לרשע 'למה תכה רעך' ומרוב זה הכוח אשר היה בו - אפילו בשעת פחדו וברחו - בהגיעו למדיין והוא יחיד וחרד, כשראה קצת חמס לא יכול לסבול אותו שלא להסירו, כמו שאמר 'ויקם משה וישיעו' "¹².

10 כסידורו עולת ראיה, ח"א, עמ' צב. יצוין שדרך כלל הכיוון בדברי הרב שונה הוא, ואנו לא הבאנו אלא רעיון אחד התומך דרכנו.

11 האדמו"ר רבי מרדכי יוסף מאיזניצא. "מי השילוח", ח"ב, פרשת אחרי.

12 מורה נבוכים, ח"ב, פמ"ה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ט. יראת א-לוהים מהי

שמה תאמר: והלוא המקרא מעיד בו באברהם כי משהיה מוכן לשחוט את בנו נתחוויר כי ירא א-לוהים הוא: "עתה ידעתי כי ירא א-לוהים אתה". שאלה זו נכונה לתפיסה הרווחת בימינו והרואה את מכחנה של יראת א-לוהים במישור שבין אדם למקום. ברם, במקרא כרוכה יראת א-לוהים עם זהירות בפגיעה בנפש אדם. והיא היראה בולמת מעשות עוול ורעה.

אברהם עצמו משמיע באוזני אבימלך:

"כי אמרתי רק אין יראת א-לוהים במקום הזה והרגוני על דבר אשתי" (בראשית, כ', יא).

מדוע מצפה אברהם שתהיה יראת א-לוהים בארץ פלישתים? אלא שיראה זאת - עניינה: יסוד מוצק של מוסר אנושי. כיוצא בזה מבקש יוסף, "השליט המצרי", המתנכר אל אחיו בני יעקב, להרגיע את האחים החרדים:

"זאת עשו וחי את הא-לוהים אני ירא" (שם, מ"ב, יח)

ואת המילדות העבריות הנמנעות מציינת למלך מצרים ומהרוג את הזכרים מציין הכתוב: "ותיראן המילדות את הא-לוהים ולא עשו כאשר דבר אליהן מלך מצרים ותחיין את הילדים" (שמות, א', יז).

ואת עמלק, זה העם שכה הרבה להרשיע, מגנה הכתוב על שלא היה ירא א-לוהים: "ואתה עייף ויגע ולא ירא א-לוהים" (דברים, כ"ה, יח)13.

משמע, יראה זאת היא הנדרשת מכל אדם ואדם באשר הוא, שתהיה זאת היראה ככלם המרתיע מעשיית עוול, משפוך דם נקי. ההתייחסות לא-לוהים היא באשר הנטייה ליושר ולצדק טבעית היא לאדם, ומאת הכורא ניטעה בו. מעתה יש לנו לומר, כי משגמנע אברהם משפוך דמו של יצחק, הוכיח כי גדלה יראתו על אהבת ה' שבו, שדחקה לקיים את הצו.

י. איש הישר בעיניו?

נוכח כל שאמרנו, מתעוררת שאלה חינוכית ומעשית חמורה: אם אכן הישר בעיני האדם הוא הוא קול ה' אשר בתוכו, ותביעות שבמצפון הן באמת תביעותיו של מקום, אם כן נתת תורת כל אחד בידו, לפחות בדברים שלמצפון האנושי מבוא בהם. מעתה לית דין ולית דיין, אין מקום למצוות ולתורות ולהנחיות של מעלה ולא להדרכות של בעלי סמכא מלמטה. כליותיו של כל אדם תיעשינה לו כמין שני רבנים, ויזרוהו האסור והמותר. הן על כך נשא החכם משלו ואמר:

"יש דרך ישר לפני איש ואחריתה דרכי מות" (משלי, י"ד, יב);

13 אמנם פשוטו של מקרא: אתה אינך ירא א-לוהים, ברם, רש"י, בעקבות מדרש תנחומא, הסביר שהדברים מוסכים על עמלק.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

והוסיף:

"כל דרכי איש זך בעיניו ותכן רוחות ה', גל אל ה' מעשיך ויכנו מחשבתך"
(שם, ט"ז, ב-ג).

וביאר הגר"א¹⁴:

"כל דרכי איש זכים וישרים בעיניו, ואף שעושה עוול הוא מראה פנים שהולך בדרך הישר, אך 'ותכן רוחות ה'', הוא ידע אם לא הייתה ברוחו רמייה. כלומר אם לא היה ברצון הראשון שום פנייה כלל, ואם הוא זך וישר. 'גל אל ה' מעשיך... וכיוון שאינך יודע דרך הטוב, כי כל דרך איש ישר בעיניו, לכך אין לך לסמוך כלל על שכל האנושי, אך תראה שיהיו מעשיך לפי רצון ה'".

מסתבר, כי בשאלה מעשית אין לו לאדם, לפי קוצר דעתו ועיניו, לסמוך אך על הנראה בעיניו כשר; אך בעת עיון שקודם למעשה, כשנדרש הוא לפרש ולדלות מתוך הכתוב הנדרש, עליו להזדקק גם אל הכתוב בתוכיות נפשו, וליישב שני הכתובים שלא יסתרו זה את זה.

החשד המתמיד שצריך אדם לחשוך כנפשו. שמה הנראה בעיניו ישר, אך נראה הוא, ואין נפשו ישרה דיה, ויש וקנה המידה מתעוות בגין נגיעות ורצונות זרים – עשוי לפתור בעיה בפרשת העקידה, שבה נתחבטו רבים, ראשונים ואחרונים.

יא. עת לדבר ועת לחשות

אבינו אברהם איש צדק ואמת. מאמין בכל לב בא-לוהי המשפט, ומתוך עוצם אמונתו הוא ליבש עוז ומתעצם בדין עם הקב"ה בכבודו ובעצמו, כשנראה לו כאילו נתעוות המשפט. הנה כששמע על גזר דין של מעלה שנגזר על סדום החטאה, הרי הוא ניגש לדון ולהתווכח:

"ויגש¹⁵ אברהם ויאמר: האף תספה צדיק עם רשע... חללה לך מעשת כדבר הזה להמית צדיק עם רשע והייה כצדיק כרשע. חללה לך, השפט כל הארץ לא יעשה משפט... (בראשית, י"ח, כג-כה).

על כך שיבחו הכתוב: "א"ל הקב"ה: 'אהבת צדק ותשנא רשע' " (בראשית רבה, ל"ט, ו). ואילו כנגד הצו על שחיטת הבן אין הוא מתקומם, ואינו ניגש לתבוע, להתפלל,

¹⁴ ספר משלי עם ביאור הגר"א, מהדורת משה פיליפ, פתח-תקווה, תש"מ.

¹⁵ "ויגש אברהם ויאמר" - ... ר' יהודה אומר: הגשה למלחמה. .. ר' נחמיה אומר: הגשה לפיוס. .. רבנן אמרו: הגשה לתפילה. .. ר' אלעזר פשט לה: אם למלחמה אני בא, אם לפיוס אני בא, אם לתפילה אני בא", בראשית רבה, מ"ט, ת. וראה הדברים התקיפים ששמים חז"ל בפיו של אברהם: "א"ר אחא: נשבעת ואמרת שאין אתה מביא מכול לעולם, ומה אתה מערים על השבועה? אתמהה. מכול של מים אין אתה מביא; מכול אש אתה מביא... א"ר לוי: 'השפט כל הארץ לא יעשה משפט' - אם עולם אתה מבקש אין דין, ואם דין אתה מבקש אין עולם, ומה אתה תופש הכל בתרין ראשין, את כעי עלמא וכעי דינא? - סב לך חד מנייהו... - בראשית רבה, ל"ט, ו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

להילחם! אם על סדום החטאה ביקש למצוא נקודת זכות, אף שידע ודאי על כל תועבותיה, הלא שבועתיים צריך היה לבקש לבטל הצו על שחיטת יצחק, הוא הצדיק הטהור של הרע לאיש16. ושמא אם היה מבקש לדעת מה יצא הדין, היה מתגלה את שנתברר אחר כך, כי באמת לא ביקש הקב"ה לשחוט את יצחק חלילה. תאמר: אם כך לא היה מתגשם הגיסיון; אבל אברהם אינו צריך לדעת על כך! הן לדידו לא גיסיון כאן, אלא מציאות קשה ואכזרית כל כך.

אותם חושים מוסריים ערים ואמיצים שמצאנום אצל אברהם אז, היכן הם עתה? במדרשי חז"ל מופיעים ערעורים על תוקפו המוסרי של הצו, אלא שהם מושמים בפיו של... השטן.

"כא לו סמאל אצל אבינו אברהם, אמר לו: סבא סבא אוכדת לבך, בן שגיתן לך למאה שנה את הולך לשחטו?" (בראשית רבה, ג"ז, ד)17.

והיכן לבו של אברהם? מסתבר שהוא מהסה אותם קולות שבתוכו, מתוך שהוא מזהה אותם כקולותיו של שטן. מדוע?
פתרון עולה מתוך דרשת חכמים:

"...אמר הקב"ה: שלא יאמרו בני אדם, אף אנו מדברים עם הקב"ה כאשר דיבר אברהם והוא שותק לנו; אמר הקב"ה: 'לא אחריש' - לאברהם בלבד שתקתי, למה? - שהוא שותק לי. אמרתי לו - 'כי ביצחק יקרא לך זרע', ואחר כך אמרתי לו - 'קח נא את בנך' ושותק לי. אף אני אחריש לו, אע"פ שאמר דברים קשים, שנאמר 'ודבר גבורות...ומה גבורות דיבר', דכתיב: 'ויגש אברהם ויאמר האף תספה' - אמר אברהם שלא יאמרו אומות העולם, כך הוא אומנותו להיות מאבד את הדורות במידת אכזריות... " (ילקוט שמעוני לאיוב, רמז תתקכז).

כשתבע אברהם את הקב"ה למשפט צדק, לא הייתה לו כל נגיעה אישית בדבר. בטוח היה שאך רוח הצדק והיושר זועקת מתוך לבו18. לא כן בפרשת העקידה: שמא אהבתו לבנו היא המעוותת ראייתו, ואשר נראה לו להיות עוול אפשר הוא היושר. שמא לא קול א-לוהים מדבר מלבו אלא קולו של שטן. לכך שתק19.

16 וראה דברי ר' אחא המוזכרים בהערה הקודמת. אברהם מטעים שאשר אמור להיעשות עתה עומד בסתירה לאשר הובטח. וכי לא כך הדבר גם בעקידה? הובטח לו "כי ביצחק יקרא לך זרע" ועתה "והעלהו שם לעלה"?

17 ובמקבילות: תנחומא, וירא, כב; בבלי, סנהדרין, פט, ע"ב.

18 מעין זה עולה מדברי מדרש שמות רבה, סוף פרשת שמות, על קבלגא של משה - "למה הרעתה לעם הזה". "מהו 'והצל לא הצלת' ר' ישמעאל אומר: והצל לא הצלת ודאי ר' עקיבא אומר: יודע אני שאתה עתיד להצילם, אלא מה איכפת לך באותם הנתונים תחת הכנין, באותה שעה ביקשה מידת הדת לפגוע במשה. וכיון שראה הקב"ה שבשביל ישראל הוא אומר כן, לא פגעה בו מידת הדין".

19 יש שראו בכך את היסוד היותר גדול בגיסיון, יסוד ההתבטלות, הסרת כל נגיעה, אינו מבין ואינו תובע להכין. ראה 'מכתב מאליהו', להרב א' דסלר, ח"ב, עמ' 191.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יב. "שאי בנך"

התבוננות בפרק הפטרה לפרשת וירא, יש בה כדי לחזק את שאמרנו לעיל. הפטרה (מלכ"ב, ד', א-טז) היא מתוך הפרקים המתארים את מופתי אלישע הנביא. ועיקרה: פלא התחייה של בן האישה השונמית. במבט ראשון נראית הפטרה קשורה ביותר לתחילתה של פרשת וירא. כדרך שבפרשה מבשרים לאישה עקרה שנאשה מלדת, כי תזכה לבן, כן גם בהפטרה. כאן כמו כאן, האישה אינה מאמינה והיא כמסתפקת.

ברם, דומה שעיקר הזיקה הוא לסופה של פרשת וירא לעניין העקידה²⁰. בעקידה צו ה' מורה להעלות את יצחק לעולה. כסבור הוא אברהם שזהו רצונו של הקב"ה. בהפטרה אין צו אך ישנה מציאות. הנה מת הילד והוא מושכב מת על המיטה. יש לך עדות ברורה יותר מזו לרצונו של מקום? מה בידיו של הנביא לעשות? לנסות לנחם את האבלים, לומר 'ה' נתן וה' לקח'. ולא כך היה, אלא נתחברו כאן יחד האם²¹ והנביא כדי לשנות רצונו זה של מקום, להשיב רוח הילד אל קרבו. לא השלמה כאן אלא מאבק עד לניצחון, עד לפקחת עיני הנער עד ל... "שאי בנך".

הרי זה המשך למסר העקידה. ואף זה המשך לאמור שם בספר מלכים קודם לפרק הפטרה -

"וירא מלך מואב כי חזק ממנו המלחמה... ויקח את בנו הבכור אשר ימלך תחתיו ויעלהו עלה על החמה" (מלכ"ב, ג', כז).

בממלכת מואב מעלה אב בנו עולה על החומה. ובממלכת ישראל נאבקות אמהות על בניהן ומעלות אותם מבור שאול.

20 על מקבילות לשוניות וצורניות עמדה אריאלה דים בדבריה "האישה בשונם" בתוך "דברי הקונגרס העולמי השמיני למדעי היהדות", חטיבה א', תקופת המקרא, ירושלים, תשמ"ב, עמ' 21 ואילך. אנו נדרשים כזה לתוכן הפנימי המשותף, שההקבלות החיצוניות עשויות לחזקו.

21 יש מקום להשוות בין התנהגותה של השונמית נוכח מות בנה לבין התנהגותה של הגר בפרשה נוכח מחלת בנה. זו נוטשת את הבן ונושאת קלה בבכי. עוד הנער חי וכבר היא מתייאשת מן הרחמים ומאפשרות לשנות. וזו - אף כשהבן כבר מת, איננה אומרת נואש, והיא נאבקת מאבק עיקש על נפש הבן... זוכה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יג. "הבן יקיר"

ועוד הפטרה לפרשת העקידה, והיא הפטרת יום שני של ראש השנה. אז קוראים להפטרה מנבואת ירמיהו (פרק ל"א, א-יט). כאן כביכול לבו של הקב"ה הומה בגעגועים על בנו האובד:

"הבן יקיר לי אפרים אם ילד שעשועים כי מדי דברי בו זכר אזכרנו עוד על כן המו מעי לר" (שם, שם, יט).

ומתוך המיה אשר כזאת באה בשורת נחמה לאם הממאנת להינחם על בניה כי איננו:
"כי יש שכר לפעלתך נאם ה' ושבו מארץ אויב ויש תקוה לאחריתך נאם ה'
ושבו בנים לגבולם" 22 (שם, שם, טו-טז)

22 דרך כלל נקשרת מצוות התקיעה בשופר של איל בראש השנה לזכירת מעשה העקידה (כמאמרו של ר' אבהו - ר"ה, טז, ע"ב: "אמר הקב"ה: תקעו לפני בשופר של איל כדי שאזכור לכם עקידת יצחק, ומעלה אני עליכם כאילו עקדתם עצמכם לפני"). והנה באכודרהם (טעמי התקיעות) מביא בנוסף למאמר זה טעם נוסף: "ואומר במדרש, שכראש השנה נעקד יצחק על גבי המזבח, ואותו היום שמעה שרה אמנו ותצעק ותייכב ותיליל. ועל כן אמר הכתוב 'יום תרועה יהיה לכם...'. כדי שיזכור לנו הקב"ה יללת שרה אמנו...". לפי זה, לא מעשה אברהם ויצחק הם הנוכרים אלא יללתה של האם שרה. יללת הנובעת מעומק האהבה הטבעית של אם לבנה, וזו הזעקה הזכה היא העומדת לדורות.